

УДК 159.923.2

Музика Олена Оксентівна

кандидат психологічних наук, доцент
Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ
o.muzyka@kubg.edu.ua

РЕФЕРЕНТНІ СТОСУНКИ ЯК РЕСУРС ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ СТУДЕНТІВ

Анотація. У статті описуються результати дослідження референтних стосунків студентів з ознаками музичної обдарованості. Виявлено два типи референтності: 1) референтність, що спрямована на особистісну ціннісно-мотиваційну підтримку, яка забезпечується стосунками з батьками та родичами; 2) референтність, в основі якої лежить професійна оцінка вмінь і можливостей розвитку, яка отримується в стосунках із музичними педагогами. Об'єднує ці два типи референтності емоційно-ціннісне ставлення до музики, що породжує відчуття спільності, єдності з іншими у переживанні краси і гармонії, та є важливим складником духовного розвитку особистості.

Ключові слова: духовний розвиток, ресурс, референтні стосунки, особистість з ознаками музичної обдарованості.

Постановка проблеми. Духовний розвиток має особливу роль у становленні людини як особистості. «У духовності опосередковано чи безпосередньо виявляються певні особливості ставлення людини до інших, до явищ навколишньої дійсності, до себе самої – до всього, чим вона безперервно, щоденно збагачується упродовж життя» [2, с. 4]. Духовні цінності особистості стверджуються у референтному оточенні: з допомогою батьків та членів сім'ї – у ранньому віці; вихователів та однолітків – у дошкільному; вчителів та успішних учнів – у молодшому шкільному; високостатусних ровесників та старших – у підлітковому; авторитетних осіб – у юнацькому віці.

У студентському віці духовні цінності для осіб з ознаками обдарованості є тією підтримкою, що дозволяє визначитися зі спрямованістю особистісного саморозвитку: надалі рухатися в напрямку розвитку здібностей та обдарованості чи змінити його. Вплив референтних стосунків на ці процеси ще недостатньо вивчений і потребує подальших досліджень.

Аналіз наукових досліджень. Проблема духовності й духовного розвитку особистості активно досліджується у сучасній психології. У роботах останніх років

аналізуються основні ознаки духовності та її зв'язки з мораллю (М. Й. Боришевський), з цінностями особистості (Д. О. Леонтьєв), досліджуються питання духовної культури (Г. О. Балл), духовного виховання (І. Д. Бех), духовних криз (С. Гроф), духовного потенціалу особистості (М. В. Савчин), розвитку духовності в освітньому процесі (В. О. Огнев'юк, С. О. Сисоєва), вивчаються закономірності й механізми духовного розвитку дітей та молоді (Е. О. Помиткін), особливості становлення духовних цінностей у сім'ї (О. І. Пенькова) та ін.

У контексті проблеми референтних стосунків та їх впливу на духовний розвиток особистості виділимо поняття «духовні здібності», запропоноване В. Д. Шадріковим [12]. Проаналізувавши їх місце в системі інтелектуальних якостей людини, автор пропонує модель потрібної детермінації розвитку здібностей: спочатку – детермінація середовищем, в якому відбувається розвиток, потім – вимогами діяльності, й нарешті – індивідуальними цінностями і смислами, провідне місце серед яких посідають духовні цінності.

Коли йдеться про здібності та розвиток обдарованості, проблема духовності набуває особливого значення. Як зазначає В. В. Рибалка, ця проблема у становленні обдарованої особистості в дитячому та юнацькому віці постає у декількох аспектах. «Перший з них полягає у з'ясуванні факту та особливостей впливу феномену духовності на особистість обдарованої дитини як суттєвого, поряд з традиційним виховним впливом сім'ї та системи освіти. Другий аспект пов'язаний з глибшим усвідомленням розвивального потенціалу духовної культури, як чинника становлення обдарованої особистості, і кращим використанням цього потенціалу для її зростання і самоактуалізації» [10, с.108].

Розглядаючи музичну обдарованість як інтегральне утворення, яке формується у процесі взаємодії людини з соціокультурним середовищем, Л. Г. Ларіонова виділяє такі її складники як інтелект, креативність та духовність [4]. Духовність характеризується як вищий рівень розвитку особистості й пов'язується зі здатністю творити добро, красу, щастя для інших, для суспільства. У структурі духовності виокремлюються дві підструктури: внутрішня, пов'язана з категорією «Я» (Я-концепцією, спрямованістю особистості, особистісними смислами), і зовнішня,

пов'язана з категорією «Інші» (проявляється у взаєминах зі значимими людьми). Наголошується, що поділ умовний, оскільки виокремлені складники є взаємопов'язаними. Як системотвірний чинник обдарованості, духовність визначає напрямок, у якому розгортається творчий процес.

У психологічній літературі відмічається, що обдаровані люди, як правило, проявляють вибірковість у стосунках референтності та не прагнуть бути прийнятими контактною групою на підставі нормативної єдності. Натомість референтними стають окремі особи, які визнають за ними право бути особливими у способах виконання діяльності та її результатах. Це відбувається тому, що обдарованій особистості необхідна соціальна валідизація як продуктів її діяльності, так і цінностей, пов'язаних із духовним розвитком. «Обдарована особистість, особливо у період своєї зрілості, змушена вдаватися до мисленого діалогу з людьми, які не входять до контактного оточення, причому, частина «віртуальних» суб'єктів референтності – досить значна, оскільки ціннісно подібних у контактному оточенні є небагато, а нерідко немає зовсім» [9, с. 44]. Зазначається, що суб'єктивно ці «віртуальні» референтні особи сприймаються як носії найвищих чеснот і джерела найзначимішої оцінки. Описується й негативна референтність, яка породжує мотивацію, спрямовану на те, щоб довести особі, котра не вірить у здатність обдарованої особистості досягти успіху, помилковість її оцінок та прогнозів [7; 9].

Аналіз психологічної літератури показує, що важливість референтних стосунків обумовлюється тим, що вони є сферою медіації між духовними цінностями суспільства і особистості. Референтні стосунки відіграють особливу роль у духовному розвитку обдарованої особистості, оскільки є джерелом її ціннісної резистентності до демотивуючих впливів пересічного оточення і водночас – джерелом ціннісної єдності з духовними устремліннями людства.

Окреслення невирішених питань. Недостатньо дослідженими є такі аспекти референтних стосунків:

- вік, що є сензитивним для впливу референтних стосунків на розвиток різних видів обдарованості;
- рівень референтного впливу носіїв різних соціальних ролей (батьків, вчителів,

однолітків тощо);

- характер референтного впливу, його спрямованість на окремі аспекти особистісного розвитку осіб з ознаками обдарованості;

- співвідношення реальних і віртуальних осіб в структурі референтності;

- негативна референтність та її значення для духовного розвитку;

- структура референтного впливу та її зв'язок зі специфічними потребами та цінностями обдарованої особистості.

У цьому контексті особливої актуальності набуває вивчення референтних осіб і характеру референтних стосунків, які впливають на процес розвитку обдарованої особистості та досягнення нею творчої самореалізації. Розвиваючи все нові й нові здібності, у тому числі й духовні, суб'єкт розширює не лише діапазон власних можливостей у предметній сфері, а й діапазон соціальних стосунків, які, в свою чергу, взаємодіючи з такими утвореннями свідомості як цінності, життєві плани тощо, сприяють духовному розвитку особистості.

Мета статті – проаналізувати особливості референтних стосунків як ресурсу духовного розвитку студентів із ознаками музичної обдарованості.

Виклад основного матеріалу. Для збору інформації про вплив інших людей на становлення обдарованої особистості нами було розроблено *опитувальник референтного впливу на розвиток музичної обдарованості*. Опитувальник містить перелік можливих значимих осіб (тато, мама, родичі, вчитель музики, інші вчителі, однокласники, одногрупники, друзі, знайомі поза школою та поза інститутом, відомі люди, а також хтось, хто не вказаний у цьому списку). Досліджуваним пропонувалося за п'ятибальною шкалою оцінити вплив референтних осіб на розвиток власних музичних здібностей і вказати свій вік, коли референтний вплив був максимальним. Після процедури опитування пропонувалося написати біографічне есе за запропонованим планом, в якому було операціоналізовано провідні потреби обдарованої особистості: у пізнанні, у визнанні, у розвитку здібностей, у творчості, в суб'єктності, у самоідентичності, у сенсі життя [6].

Дослідження студентів з ознаками музичної обдарованості проводилося у Київському університеті імені Бориса Грінченка. Вибірку склали 30 осіб – студенти другого та третього курсів спеціальності «Музичне мистецтво».

За результатами дослідження відповідно до рівня референтності виокремлено п'ять груп референтних осіб: батьки і родичі; музичні педагоги; друзі й референтні одногрупники; відомі люди та віртуальні референтні особи; шкільні вчителі та однокласники.

У дитячому віці найвагомий вплив батьків (мама ($\bar{x} = 4,37$), тато ($\bar{x} = 3,2$)), а також близьких родичів ($\bar{x} = 2,17$), серед яких досліджувані найчастіше називають бабусь і дідусів, старших братів і сестер. Типовими є такі уривки з есе: «взірцем для мене завжди були батьки, які постійно розвиваються, я бачу, як вони стають іншими, а все тому, що кожного дня себе вдосконалюють»; «мої батьки живуть музикою і з дитинства прищеплювали мені любов до неї»; «приклад постійного розвитку показує мені моя мама»; «я дуже надихалася своєю бабусею, яка неймовірно грала на баяні» тощо. Одна із досліджуваних написала: «Мої здібності розвиваються завдяки моєму бажанню, силі волі та підтримці батьків. Коли всі мої однокласники після навчання йшли розважатися, я їхала до музичної школи, що знаходилася за 23 км від мого села. Там я з радістю займалася з викладачами та опановувала гру на фортепіано й акордеоні, співала в хорі. Додому поверталася пізно й сідала за шкільні уроки. Так тривало з 4-того до 11-го класу. Я пройшла нелегкий шлях розвитку, щоб досягти таких результатів... Всі навколо бачать уже видимий результат, але суть розвитку в отому невидимому. Мої батьки завжди казали, що треба працювати та діяти, а результат – він себе покаже. Не зупиняйтесь на досягнутому, бо в розвитку особистості немає меж. Той, хто зупинився, залишився вже позаду когось».

Зусилля, що докладалися дітьми для розвитку музичних здібностей, не були результатом простого наслідування чи впливу авторитету батьків. Досліджувані зазначають, що «прищеплені з раннього дитинства переконання, бачення світу через призму правди і любові дають зрозуміти сутність себе і сенс життя». Приведені уривки з есе свідчать, що референтність, спрямована на особистісну ціннісно-

мотиваційну підтримку, забезпечується насамперед стосунками з батьками та близькими родичами.

З віком зростає вплив музичних педагогів ($\bar{x} = 4,15$). В основі їхньої референтності лежить професійна оцінка вмінь і можливостей розвитку. У своїх есе досліджувані зазначали, що «спочатку важливою була думка батьків, але згодом думка вчителів, професійних музикантів стала набагато важливішою і правдивішою»; «вчителька музики читала мені вірші й просила зіграти з такими ж емоціями, як вони написані, або ж розповідала уривки з фільму чи з життя якоїсь людини, і так «маленькими кроками» розвивала в мені особистість»; «завдяки чудовим музичним педагогам я зрозуміла, що маю потребу в розвитку здібностей»; «у мене з'явилися періоди, коли я почала вставати о п'ятій ранку і цілий день займатися аж до десятої вечора; мені подобається втомлюватися від саморозвитку».

Наступна за важливістю група – друзі ($\bar{x} = 3,32$) і референтні одногрупники ($\bar{x} = 2,45$). Про них досліджувані пишуть як про натхненників, котрі захоплені справою, багато працюють, не здаються, досягають цілей, постійно розвиваються; яких хочеться наслідувати і бути на рівних. «На першому курсі зі мною в гуртожитку в одній кімнаті жила одногрупниця, яка грала на саксофоні і просто марила музикою: до пізнього вечора займалася на інструменті, о 5.30 ранку вставала, щоб встигнути пограти ще до занять. Ми всі захоплювалися нею, а я, спостерігаючи за нею, дуже змінилася»; «Я захоплююся людьми з невгамовною тягою до творчості. Однією з таких є моя подруга по кімнаті. Вона постійно хоче більшого, і прагне до цього, докладаючи максимум зусиль»; «Моя колишня одногрупниця просто жила своїм інструментом, музикою, горіла цим, і не припиняла займатися та вдосконалюватися. Для мене вона була й залишається досі дуже важливою людиною».

Особливу роль у духовному розвитку юнаків і дівчат відіграють відомі творчі особистості. Особливістю референтності цієї групи є її віртуальність, оскільки переважна більшість осіб, що її складають, не входять до контактного оточення досліджуваних. З-поміж відомих людей студенти називали Матір Терезу, Миколу Реріха, Стіва Джобса, Авраама Лінкольна, Генрі Форда; літературних персонажів –

Карла Росмана з роману Ф. Кафки «Америка», Жана-Крістофа Крафта з роману Р. Ролана «Жан-Крістоф» та ін. Оскільки досліджувалися студенти з ознаками музичної обдарованості, то природно, що в цій групі референтних осіб переважали видатні композитори й талановиті музиканти: Верді, Моцарт, Шопен, Штраус, Шуберт, Ріхтер, Квітка Цісик, Лара Фабіан, ін. Їхній вплив студенти оцінили як значний ($\bar{x} = 2,57$).

Одна із досліджуваних, переможниця Всеукраїнських фестивалів і конкурсів, описала, на перший погляд, звичайну життєву ситуацію, яка є надзвичайно важливою для неї, оскільки пов'язана з новими пізнавальними потребами і новим емоційним досвідом. «Добре пам'ятаю той день, коли я сиділа за фортепіано, і раптом в якийсь момент згадала вальс Шопена, який напередодні грала моя вчителька з музичної школи. Я покинула гру і захотіла послухати вальси та інші твори Шопена. Але, на жаль, не було ні комп'ютера, ні інтернету, а був лише підручник з музичної літератури. Я прочитала про нього все, а наступного дня поїхала в музичну школу й попросила, щоб мені поставили платівку. Музика мене захопила. Шопен вражав мене своєю технікою. Це був той момент, коли я зрозуміла, що гарно грати на музичному інструменті – це дійсно чудово! Я почала більше займатися, щоб бути як Шопен».

Переживання досліджуваної були настільки сильними і особистісно значимими, що лягли в основу усвідомлення нею прагнення розвивати власні здібності у музичній діяльності. Ця поворотна ситуація пов'язана у її свідомості з референтними для неї людьми – вчителькою музики і видатним композитором.

Схожі переживання описують майже всі досліджувані. У когось вони пов'язані безпосередньо з музикою, а хтось пережив потрясіння, читаючи художню літературу. «Одного разу до моїх рук потрапила книга «Жан-Крістоф». Я прочитала її за два дні. Ця книга про маленького хлопчика, який понад усе любив музику і проніс її крізь все своє життя, ставши великим музикантом. Це якраз та книга, що проймає, яку пропускаєш крізь себе. Прочитавши її, я зрозуміла сенс мого життя і те, що не повинна зупинятися на своєму шляху», – пише одна із досліджуваних.

На певному етапі становлення музично обдарованої особистості приходиться усвідомлення цінності музики як духовної енергії, і цінності власних музичних здібностей як способу підтримання життєвого балансу і досягнення внутрішньої гармонії. «Музика – це вже моє життя. Навчаючись та освоюючи фах вчителя музики, я пов'язала своє життя із творчістю. З радістю живу в цій атмосфері, бо це те, до чого я прагнула, без чого моє життя не було б настільки яскравим. Відчуваю себе «у своїй тарілці». Навіть у повсякденному житті, коли мені сумно – я звертаюся до музики, коли мені радісно – також», – резюмує досліджувана М.Д.

Референтність шкільних вчителів і однокласників виявилася незначною ($\bar{x} = 1,5$). Основні причини низької референтності цієї групи осіб насамперед у тому, що стосунки, з ними пов'язані, не мали відношення до музики.

Загалом простежуються такі тенденції: на ранніх етапах онтогенезу переважає орієнтація на референтних осіб із найближчого контактного оточення (сім'я); згодом коло референтних осіб розширюється, а змістом референтних стосунків стає професійний аналіз розвитку музичних здібностей (зі вступом до музичної школи); з юнацького віку зростає референтність однолітків-музикантів, музичних педагогів та віртуальних осіб (в основному видатних музикантів), що пов'язано з навчально-професійною діяльністю.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Референтні стосунки як джерело соціалізації є ресурсом духовного розвитку особистості, оскільки мають безпосередній вплив на формування свідомості й самосвідомості та вибору сфери діяльності для самореалізації.

Встановлено, що найбільший вплив на розвиток музичних здібностей студентів мають батьки та музичні педагоги. На другому місці – друзі й референтні одногрупники, які навчаються за спеціальністю «Музичне мистецтво». Наступна за важливістю група – відомі творчі особистості, переважно музиканти. Особливістю цієї групи є її віртуальність, оскільки переважна більшість осіб, що її складають, не входять до контактного оточення. Референтність шкільних вчителів і однокласників виявилася незначною.

У результаті аналізу було виявлено два типи референтності: 1) референтність, що спрямована на особистісну ціннісно-мотиваційну підтримку, яка забезпечується стосунками з батьками та родичами; 2) референтність, в основі якої лежить професійна оцінка вмінь і можливостей розвитку, яка отримується в стосунках із музичними педагогами. Об'єднує ці два типи референтності емоційно-ціннісне ставлення до музики, що породжує відчуття спільності, єдності з іншими у переживанні краси і гармонії, та є важливим складником духовного розвитку особистості.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні характеру референтних впливів та їх спрямованості на окремі аспекти особистісного розвитку студентів із ознаками обдарованості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку / І.Д. Бех. – К.: Академвидав, 2012. – 256 с.
2. Виховання духовності особистості / М. Й. Боришевський, Л. І. Пилипенко, О. І. Пенькова та ін. / За заг. ред. М. Й. Боришевського. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с.
3. Духовный кризис. Когда преобразование личности становится кризисом / Под ред. С. Грофа, К. Гроф. – К.: PSYLIB, 2006. – 384 с.
4. Ларионова Л. И. Культурно-психологические факторы развития интеллектуальной одаренности : монография / Л. И. Ларионова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. – 320 с.
5. Леонтьев Д. А. Духовность, саморегуляция и ценности / Д. А. Леонтьев // Материалы I Всероссийской конференции «Гуманитарные проблемы современной психологии». – Таганрог : Изд-во ТРТУ, 2005. – № 7 (51). – С 16-21.
6. Музика О. Л. Екзистенційні потреби і розвиток обдарованої особистості / Музика О. Л. // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. VI. Психологія обдарованості. – Випуск 10. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – С. 63-77.
7. Музика О. Л., Музика О. О. Ціннісні орієнтири і психологічна підтримка обдарованих дітей / О. Л. Музика, О. О. Музика // На злеті думки. Залучення обдарованої молоді до науково-дослідницької роботи : зб. доповідей та тез науково-практичної конференції. – Житомир: МАН, Житомирське регіональне відділення, 2013. – С. 6-11.
8. Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія : монографія / За ред. Василя Кременя, Тадеуша Левовицького, Віктора Огнев'юка, Світлани Сисоєвої. – К. : ТОВ “Видавниче підприємство “ЕДЕЛЬВЕЙС”, 2013. – 460 с.
9. Психологічні засади розвитку обдарованої особистості в освітньому середовищі: методичний посібник / О. Л. Музика, Д. К. Корольов, Р. О. Семенова та ін.; за ред. О. Л. Музики. – К., 2015. – 146 с.
10. Рибалка В. В. Духовність і духовна культура у становленні творчо обдарованої особистості / Валентин Васильович Рибалка // Освіта та розвиток обдарованої особистості, 2013. – №8-9 (15-16). – С.108-113.
11. Савчин М. В. Духовний потенціал людини / М. В. Савчин. – 2-ге вид., перероб. та доп. –

Івано-Франківськ: Місток НВ, 2010. – 508 с.

12. Шадриков В. Д. Духовные способности / В. Д. Шадриков. – М.: Магистр, 1998. – 182 с.

Рецензент

Кокурн О.М. – докт. психол. н., проф.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2016

РЕФЕРЕНТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ КАК РЕСУРС ДУХОВНОГО РАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ

Музыка Елена Аксентьевна

кандидат психологических наук, доцент кафедры педагогики и психологии
Киевский университет имени Бориса Гринченко, г. Киев
o.muzyka@kubg.edu.ua

Аннотация. В статье описываются результаты исследования референтных отношений студентов с признаками музыкальной одаренности. Выявлено два типа референтности: 1) референтность, направленная на личностную ценностно-мотивационную поддержку, которая обеспечивается отношениями с родителями и родственниками; 2) референтность, в основе которой лежит профессиональная оценка умений и возможностей развития, получаемой в отношениях с музыкальными педагогами. Объединяет эти два типа референтности эмоционально-ценностное отношение к музыке, что порождает чувство общности, единства с другими в переживании красоты, гармонии и является важной составляющей духовного развития личности.

Ключевые слова: духовное развитие, ресурс, референтные отношения, личность с признаками музыкальной одаренности.

REFERENCE RELATIONS AS A RESOURCE FOR STUDENTS' SPIRITUAL DEVELOPMENT

Olena O. Muzyka

Candidate of Psychology, Associate Professor of Pedagogy and Psychology Chair
Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv
o.muzyka@kubg.edu.ua

Abstract. The article describes the results of a study of reference relations of students with signs of musical talent. Reference relations as a source of socialization are the resource for spiritual development, because they have a direct impact on consciousness and self-awareness formation and selection of areas for self-realization.

It has been established that the greatest influence on students' musical abilities development have parents and music teachers. Next are friends and reference classmates who study with a specialization in «Musical art». Next in importance group make well known creative personalities, mostly musicians. The feature of this group is its virtuality, since the vast

majority of people who make it, are not part of the contact environment. Referentiality of school teachers and classmates appeared to be insignificant.

The analysis revealed two types of referentiality 1) referentiality aimed at personal values and motivational support, which is provided by parents and relatives; 2) referentiality, based on the professional assessment of skills and development abilities, which is obtained from the relations with music teachers. These two types of referentialities are united by emotional and value attitude to music, which creates a sense of community and unity with others in the experience of beauty and harmony, and is an important component of spiritual development.

Keywords: spiritual development, resource, reference relations, person with signs of musical talent.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Beh I.D. Osobistist u prostori duhovnogo rozvitku / I.D. Beh. – K.: Akademvidav, 2012. – 256 s. (in Ukrainian)
2. Vihovannya duhovnosti osobistosti / M.Y. Borishevskiy, L.I. Pilipenko, O. I. Penkova ta in. / Za zag. red. M. Y. Borishevskogo. – Kirovograd : Imeks-LTD, 2013. – 104 s. (in Ukrainian)
3. Duhovnyy krizis. Kogda preobrazovanie lichnosti stanovitsya krizisom / Pod red. S. Grofa, K. Grof. – K.: PSYLIB, 2006. – 384 s. (in Russian)
4. Larionova L.I. Kulturno-psihologicheskie faktory razvitiya intellektualnoy odarennosti : monografiya / L. I. Larionova. – M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2011. – 320 s. (in Russian)
5. Leontev D. A. Duhovnost, samoregulyatsiya i tsennosti / D. A. Leontev // Materialy I Vserossiyskoy konferentsii «Gumanitarnye problemy sovremennoy psihologii». – Taganrog : Izd-vo TRTU, 2005. – № 7 (51). – S 16-21. (in Russian)
6. Muzika O.L. Ekzistentsiyini potrebi i rozvitok obdarovanoyi osobistosti / Muzika O. L. // Aktualni problemi psihologiyi: Zbirnik naukovih prats Institutu psihologiyi imeni G.S. Kostyuka NAPN Ukrayini. T.VI. Psihologiya obdarovanosti. – Vipusk 10. – Zhitomir: Vid-vo ZhDU im. I. Franka, 2015. – S. 63-77. (in Ukrainian)
7. Muzika O.L., Muzika O.O. Tsinnisni orientiri i psihologichna pidtrimka obdarovanih ditey / O.L. Muzika, O.O. Muzika // Na zleti dumki. Zaluchennya obdarovanoyi molodi do naukovodoslidnitskoyi roboti: zb. dopovidey ta tez naukovo-praktichnoy konferentsiyi. – Zhitomir: MAN, Zhitomirskie regionalne viddilennya, 2013. – S. 6-11. (in Ukrainian)
8. Osvitni reformi: misiya, diysnist, refleksiya : monografiya / Za red. Vasilya Kremenya, Tadeusha Levovitskogo, Viktora Ognev'yuka, Svitlani Sisoevoyi. – K. : TOV “Vidavniche pidpriemstvo “EDELVEYS”, 2013. – 460 s. (in Ukrainian)
9. Psihologichni zasadi rozvitku obdarovanoyi osobistosti v osvitnomu seredovishchi: metodichniy posibnik / O. L. Muzika, D. K. Korolov, R. O. Semenova ta in.; za red. O.L. Muziki. – K., 2015. – 146 s. (in Ukrainian)
10. Ribalka V.V. Duhovnist i duhovna kultura u stanovlenni tvorcho obdarovanoyi osobistosti / Valentin Vasilovich Ribalka // Osvita ta rozvitok obdarovanoyi osobistosti, 2013. – №8-9 (15-16). – S.108-113. (in Ukrainian)
11. Savchin M. V. Duhovniy potentsial lyudini / M.V. Savchin. – 2-ge vid., pererob. ta dop. – Ivano-Frankivsk: Mistok NV, 2010. – 508 s. (in Ukrainian)
12. Shadrikov V.D. Duhovnye sposobnosti / V.D. Shadrikov. – M.: Magistr, 1998. – 182 s. (in Russian)